

ANDRES ADAMSON

1242

PEIPSI PEAL

LAHING JA MÜÜT

Toimetanud Piret Ruustal
Kaane kujundanud Jan Garshnek
Küljendanud Erje Hakman
Kaardid Rein Kask

Esikaanel: kaader Sergei Eisensteini filmist
„Aleksander Nevski“ (1938)

© Andres Adamson ja kirjastus Argo, 2013, 2024

Teine, parandatud trükk

www.argokirjastus.ee

ISBN 978-9916-704-48-6

Trükitud Tallinna Raamatutrükikojas

SISUKORD

Miks see teema?	9
Vähesed tegelikud allikad	10
Olukord Liivimaal	16
Eesti pärast allajäämist muistses vabadusvõitluses	16
Veel veidi ordust	23
Mõõgavendade häving ja ühinemine Saksa orduga	29
Venemaa	40
Novgorod	42
Pihkva	47
Mongolite sissetung Venemaale	50
Mongolid lähevad läände	62
Kas Venemaa-vastane ristsõda toimus?	69
Neeva lahing	77
Pihkva hõivamine	79
Sissetung Vadjamaale	82
1242. aasta sõjakäik	85
Vürst Aleksander vallutab Pihkva	85
Rüüsteretk Tšuudimaale	91
Veel arvudest	97
Kes juhtis Liivimaa väge?	109
Jäälahingu toimumiskoht	111

5. aprill 1242	119
Poolte kaotustest	124
Kas keegi uppus?	128
Võrdluseks – Karuse lahing 1270	132
Mis edasi sai?	134
Isikunimede register	140

On 5. aprill 1242. aastal. Õigeusu kiriku suure paastu viienda nädala laupäev, Jumalaema ülistuspäev, püha märtri Claudiuse mälestuspäev. Lämmijärve Venemaa-poolne, idakallas. Päike on just tõusnud. Kellast meie praeguses mõttes ei tea keegi suurt midagi, aga kui teaks, siis teaks sedagi, et kellaaeg on seitsme paiku hommikul. Käes on küll juba kevad ja vaid laiguti on rannal näha lund, kuid järv on veel jääs. Želtša jõe Lämmijärve suubumise kohast paar versta lääne pool, hõreda madala võsaga kaetud rannal ja põhjani külmunud kaldajääl seisab tiheda mustava massina ratsavägi. Suurem osa mehi on sadulast maha tulnud. On varahommikuselt karge. Hobuste ja inimeste hingeaur seisab nende kohal nagu udulaam. Teravatipulised kiivrid on härmas. Mehed on ebaharilikult vaiksed ja vaatavad ärevalt kord järve vastaskalda poole, kord selja taha, kus väikese salkkonnana seisavad nende pealikud. Korraga käib väehulgast läbi kohin – üle jäävälja kihutavad tuhatnelja tagasi piilurid. Teisel kaldal välgatab päikesekiirtes teras ... jälle, jälle ja siis üha uuesti. Juba seletavad silmad kitsast tumedat viirgu. Pealike seast hüütakse midagi võõras keeles ning huilates vajub veidi eemalt laugjalt kaldanõlvalt järvele ratsavibukiütide parv. Vastu sellele lähenevale viirule...

Ivake aega varem on järve vastaskaldal samasugusest soisest võsametsast jääle väljunud teistsugune ja märksa väiksem ratsavägi. Esmalt tulevad ettevaatlikult mõned üksikud ratsanikud, kes jäävad nagu kõheldes jääserva seisma. Siis suurema summamana juba rohkem, üsna erisuguseid mehi – enamik välimuselt pigem relvastatud talupojad, vähemus aga varustuse ja hoiaku järgi otsustades vilunud sõjamehed. Sekka ka käputäis rüütleid, pike-mat kasvu, soonilisi mehi rõngasrüüdes. Nende pottkiivrid ja pikad

piigid on veel relvakandjate hoole all. Väesalk rivistub kohmitsedes kolmnurgaks. Rüütlid istuvad ümber võimsatele lahinguhobustele, võtavad seljast villased mantlid ja panevad kiivrid pähe. Nad on kannatamatud ja haugatavad käsklusi, kuid midagi pole teha – osa mehi ja nende ratsusid on sellises olukorras esmakordselt. Lõpuks hakkab väesalk jälle liikuma, esialgu aeglaselt, sammu sõites, siis aina kiiremini. Just korda sätitud rivid hakkavad kohe koost lagunema, taluhobused teistest maha jääma. Kuid väesalga eesotsas, kolmnurga tipus ratsutatav salkkond ei vaata tagasi, vaid kannustab veelgi oma hobuseid. Punane päike kerkib silmapiiri tagant kõrgemale ja paistab neile otse näkku. Nende valgetel kilpidel ja piigivimplitel hakkavad silma mustad ristid...

Umbes nii võis alata hiljem Jäälahingu nime saanud taplus.

MIKS SEE TEEMA?

Peipsi Jäälahing on neid väheseid ajaloosündmusi, mille toimumisest teavad vähemalt siin Eestis ja meie idanaabri Venemaa pool peaaegu kõik. Iseasi, mida nad täpselt teavad või arvavad teadvat. Jäälahingu teema on tihedalt seotud hilisema Moskva suurvürsti- ja tsaaridünastia esiisa ja õigeusu kiriku ülevenemaalise pühaku Aleksander Nevski isikuga. Seetõttu on see teema alati olnud teravalt ideologiseeritud ja mütologiseeritud. Jäälahing on üks neist vähestest valitud sündmustest, mille ümber on üldse rajatud suurvenelaste rahvustunne ja ajalooteadvus. Ei ole juhus, et Eesti valitsuse liikmed ja rahvasaadikud peavad tööle suundudes mööduma just Aleksander Nevski nime kandvast katedraalist.

Venemaal Jäälahingust loodud müüt ei haaku samas kuigivõrd selle kohta vähestest tegelikest allikaist teadaolevaga. Ega üldise taustaga.

VÄHESED TEGELIKUD ALLIKAD

Olulisim allikas Jäälahingu ja selleni viinud sündmuste kohta on Novgorodi esimese leetopissi vanem redaktsioon. Selle aastaid 1234–1330 käsitlev osa on kirjutatud ühe käekirjaga 1330. aasta paiku. Kuid *kirjutatud* tähendab antud juhul *ümber kirjutatud*. Kroonika aastat 1242 ning eelnenud-järgnenud aastaid puudutavad lõigud on siiski üsna kindlalt koostatud peagi pärast sündmusi endid.

Teine Vene allikas on vürst Aleksander Jaroslavitši pühakuelulugu, *žitije* – hiljem antud nimega *Житие Александра Невского* –, mille algversioon on kirja pandud ilmselt 1280. aastatel Vladimiris. Otseselt Jäälahingu ja sellega seotu osas pole sellel pühakuelulool siiski erilist väärtust. See lisab leetopissitekstist juba teadaolevale vaid ühe pealtnägija tunnistuse, kes olla lahingu ajal näinud taevas otsekuu jumalikku, see tähendab inglite väesalka. Venelaste poolel võitlemas, arusaadavalt. Esitamata küll uusi fakte, mõjutas see *žitije* siiski tugevalt hilisemat Jäälahingu kujutamise traditsiooni Vene kroonikais, kus hakati selle ja Novgorodi esimese leetopissi jutustust omavahel kokku segama, ühendama.

Lahingut on neist kahest allikast sõltumatult märgitud veel Lavrenti leetopissi vanimas, 1377. aastast pärit ümberkirjutuses, kuid vaid möödaminnes, pelgalt toimumise fakti konstateerides. Et see teade on eelmistest sõltumatu, ilmneb sellest, et tähelepanu on mitte Aleksander Nevskil, vaid tema nooremal vennal Andreil.

Kõik hilisemad Vene kroonikad, nagu juba öeldud, ainult kordavad Novgorodi esimese leetopissi ja Aleksandri pühakueluloo juttu, lisades ajaga vaid värve ning suurendades lüüasaanud liivimaalaste kaotusi.

Liivimaa poolelt valgustab sündmusi üksainus enam-vähem nende kaasaegne allikas – 1290. aasta paiku lõpetatud Liivimaa vanem riimkroonika. Tegemist on ordukroonikaga, mis mõeldud kas orduvendadele ettelu- gemiseks söögikordade ajal või ühtlasi propagandamaterjaliks uute orduvendade värbamisel. Kirjutatud kaks inimpõlve pärast lahingu toimumist, tugineb seegi nähtavasti siiski mingitele varasematele annaalidele ja/või Liivi ordu- s püsi- nud suulisele traditsioonile.

Kõik ülejäänud Liivi- ja Preisimaalt pärit teated Jää- lahingu või muude ajalisel- tollesse sõtta paigutuvate sünd- muste kohta on palju hilisemad ning fantastilist laadi. Neid hilisemaid allikaid saab arvestada vaid siis ja sedavõrd, kui ja kuivõrd need kinnitavad, täiendavad, täpsustavad ülal- nimetatud kolme peamist, vahetult Jäälahingu järges- t ajast pärinevat allikat – Novgorodi esimese leetopissi vanemat redaktsiooni, Aleksandri pühakuelulugu ja Liivi- maa vanemat riimkroonikat –, minemata nendega täie- likku vastuollu. Kõne alla võiks veel tulla mõni neist küll täiesti erineva faktoloogia ja esitusega ning ühtlasi selgelt erineva päritoluga, teistsugust iseseisvat traditsiooni kandev allikas. Sellist pole.

See öeldud, on ühtlasi öeldud peamine – Jäälahingut saab uurida, selle kohta midagi arvata ainult nende kolme loetletud allika alusel. Kõik muu on mitte lahingu enda, vaid selle kohta eri ajal kirjutatu uurimine. Tegelikult toi- munud Jäälahing on mattunud hilisematesse, aina fan- taasiaküllasematesse kirjeldustesse, eri aegade ajaloolaste, ideoloogide ja propagandistide arvasse ja väidetusse. See kõik hägustab loomulikult ka tänapäeva ajaloolaste pilku. Lisaks on eriti Venemaal olnud tavaks tõlkida võõrkeelseid ajalooallikaid osalt mitte selle järgi, mis neis on, vaid selle

järgi, mis neis riigitruude ja patriootlike suurvenelaste silmis olema peaks. Praeguse teema puhul on nõnda läinud Liivimaa vanema riimkroonika tõlgetega vene keelde, kuni alles hiljaaegu, 2023. aastal ilmununi välja.

Ainult kõrvalseisjale võib tunduda, et ajaloolane on oma uurimistöös ja sellest tehtavais järeldustes vaba. Jättes isegi kõrvale ajastuspetsiifilise (st eri ajastuil erineva) ideoloogilise kontrolli, tsensuuri ja enesetsensuuri, liigub ta tegelikkuses enamasti ikka mööda varasemate ajaloolaste põlvkondade poolt sissetallatud rada – vahel nii sügavat, et üle selle servade enam välja vaatama õieti ei küünigi. Historiograafiliste kihistuste hoolikat eristamist ja neist välja kaevatud artefaktide põhjalikku kirjeldamist, iseäranis kunstipäraseid kummardusi või, vastupidi, torkeid mineviku ja oleviku autoriteetide suunas peetakse sageli ajaloolase kutsemeisterlikkuse eriliseks saavutuseks. Selle tunnuseks. Ehkki uuritakse nõnda mitte otseselt ajalugu, see tähendab inimesi ja nende tegusid, sündmusi ajas nende keerukates omavahelistes seostes, vaid ajalookirjutust.

Muidugi, ka historiograafiat on vaja uurida ja varem-arvatuga tuleb arvestada, kuid midagi uut on toimunu kohta enamasti võimalik öelda ikka vaid algallikate poole pöördudes. Niivõrd hilisematesse müütidesse uppunud teema puhul kui seda on Jäälahing, on see ainus mõeldav meetod.

Selles raamatus on eespool loetletud allikaid korduvalt tsiteeritud ja neile tekstis ka viidatud, samuti on juttu mõnest konkreetsest autorist ja tema väidetust. Kuid min-geid põhjalikumaid historiograafilisi ekskursse tehtud pole. Pole ka kirjandusloendit – sest otse tekstis on osutatud kõigele hädavajalikule, mille järgi huviline saab iseseisvalt asutada end teemasse sisse lugema.

Kui lugeja huvi ongi nimelt historiograafilise iseloomuga, siis soovitaksin alustuseks kahte bibliograafia- loendit: Anti Selarti artiklis „Aleksander Nevski: Märkmeid ühe püha suurvürsti postuumse karjääri kohta“ (Akadeemia nr 1/2000, lk 115–148) ning venekeelse kirjanduse osas Juri Begunovi mitmes variandis ilmunud Aleksander Nevski eluloos (siin on kasutatud: Бегунов Ю. К. *Александр Невский*. Moskva, 2003) ära toodut. Üheski muus mõttes viimast käsitlust paraku soovitada ei saa. Need bibliograafiad pole küll kumbki enam päris värsked, kuid ega midagi põhimõtteliselt uut hiljem lisandunud olegi. Ehkki raamatuid ja artikleid on vahepeal eri keeltes ilmunud arvukalt. Venemaal, kus tähelepanu Jäälahingu vastu on arusaadavalt elavaim, on sisuline avalik arutelu enam-vähem seiskunud, taas Aleksander Nevski mõõdutundetuks glorifitseerimiseks mandunud – eriti pärast seda, kui ta 2008. aastal valiti (väikese sohiga, et ära hoida Jossif Stalini liiga piinlikkusttekitavat esikohta) ajaloo suurimaks vene(maa)laseks.

Eestis järgis Jäälahingu teema kuni taasiseseisvumiseni enamasti Vene ajalookirjutuse traditsioone. Paaril viimasel kümnendil on kaldutud teise äärmusse ning hakatud nägema Jäälahingus kõigest tühist kähmlust ilma iga- suguste olulisemate tulemuste või tagajärgedeta. Ühesõnaga, müüti paljastades ja lammutades on loodud uus, vastasmärgiga müüt. Või siis on hakatud sellest teemast üle libisema toimunu tegelikku sisu piisavalt avamata. Näiteks 2012. aastal ilmunud akadeemilise „Eesti ajaloo“ II köites on Jäälahingule pühendatud kolm lauset, mis on kõik enam-vähem tõesed – või õieti: kõik on seal tõene peale ühe mõnevõrra eksitava fraasi –, kuid mis on nii üldistava iseloomuga, et lugejal pole nendega ilma eel- või

Aastal 2021, mil Aleksander Nevski sünnist möödus oletatavasti 800 aastat, avati Venemaa Pihkva oblastis, Jäälahingu tõenäolise toimumiskoha lähistel Samolvaa Peipsi järve kaldal, talle tohutu, 20 meetri kõrgune ja 50 tonni kaaluv pronksmonument, mida käis avamas president Vladimir Putin koos patriarh Kirilliga. Pressifoto avamistseremooniast.

lisateadmisteta mitte midagi peale hakata: „Piiskop ja ordu jõudsid koguda oma mehed ning kohtusid 5. aprillil 1242. aastal taanduvate venelastega Lämmijärve kandis. Jäälahingu nime all tuntud lahingus saavutasid Aleksander ja Andrei silmapaistva võidu. Lahingus langes kakskümmend Saksa ordu venda ja kuus võeti vangi, eestlased päästsid end põgenemisega.“

Eesti keelde on tõlgitud ka ingliskeelses maailmas korduvalt ja massitiraazides ilmunud, seetõttu kättesaadavaim

ja seal enim üldist arvamust kujundav David Nicolle'i Jäälahingu-raamat (esmatrükk 1996, eesti keeles 2009). See on kirjutatud küll heas tahtes ja tegemist on sammuga õiges suunas, ent selles annab tunda allikate, olude ja üldise tausta ebapiisav tundmine.

Jäälahing on samas tänuväärne teema, jutustamiseks mitte ainult sellest kokkupõrkest endast, vaid üldse tollasest ajast, oludest ja inimestest, selgitamiseks üht-teist sellist, millel on tähendust ja tähtsust ka tänapäeva inimesele. Jäälahingus peegeldub nagu veetilgas kogu see kaugel ajastu. Ning asjaolu, et just too ammune taplus nii paljudele ikka veel korda läheb, võimaldab leida sellele loole ärakuulajaid.

Mõte kirjutada see raamat, püüda murda vähemalt eestikeelses infoväljas Peipsi Jäälahingut ümbritsevad müüdid ja arusaamatused, oli siinkirjutajal ammuaegne. Aastal 2013 sai see teoks, raamat ilmus ja müüdi kiiresti läbi. Käesolevas uustrükis on siin-seal kohendatud sõnastust ja tehtud väiksemaid täiendusi või kärpeid, ent põhisosas on tegemist sellesama teosega.

Autor

OLUKORD LIIVIMAAL

EESTI PÄRAST ALLAJÄÄMIST MUISTSES VABADUSVÕITLUSES

Mõiste *Eesti* on 13. sajandi teisest veerandist rääkides üsna tinglik. Rangelt võttes polnud veel ei Eestit ega eestlasi. Jah, siitkandimehi kutsusid nende naabrid ühe nimetusega, läänepoolsed naabrid just eestlasteks. See tähendab vähemalt seda, et ühist oli siinsetel asukatel rohkem kui erinevat. Juba 11.–12. sajandil olid muinaseestlased olnud vajadusel suutelised mesti heitma, „kogu tšuudide maa“ malev oli paaril korral käinud Pihkva all ja küllap mujalgi; alles äsja oli muistse vabadusvõitluse käigus piisavat ühistunnet üles näidatud. Muinaseestlastest, see tähendab praeguste eestlaste peamistest esivanematest, võime seetõttu kõnelda ilma igasuguste süümepiinadeta.

Kuid praeguste eestlaste tollasteks esivanemateks olid – lisaks muinaseestlastele – ka sellal siia paigale jäänud sakslased (täpsemalt peamiselt saksid) ja taanlased, osalt venelased (ehkki ka suurvene etnost polnud veel olemas, see alles hakkas tekkima), kellega peetud võitlustest see raamat jutustab, ja teisedki. Meie praegune identiteet rajaneb keelel ja – kuidas seda öeldagi – kujuteldaval geneetilisel järjepidevusel, mistõttu taoline arusaam võib tunduda võõrastav.

Igal inimesel on kaks vanemat, neli vanavanemat, kaheksa vanavanavanemat... Meid eraldab noist kaugetest aegadest 25–30 põlvkonda. Tagasi lugedes kahekümne viiendas põlves on igaühel meist otseseid esivanemaid teoreetiliselt 33 554 432, kolmekümnendas põlves aga – tõmmake hinge – 1 073 741 824. Üks miljard ja peale. Veel põlvkond edasi, ja juba üle kahe miljardi. Muidugi ei saa tegelikke eellasi olla nii palju, Maa elanikkond oli toona poole miljardi inimese ümber. Suure enamuse neist hiiglaslikest arvudest moodustavad kattumised, samad isikud eri põlvnemisliinides ja isegi eri põlvkondades. Aga kui suure enamuse nad moodustavad? Oletame, et kattuvus on lausa 99,9%. Allesjäänud 0,1% tähendab tagasi lugedes kolmekümnendas põlves ikkagi enam kui miljonit inimest. Neid Eesti asukaid, keda muinaseestlasteks võiksime nimetada – neid, kes kõnelesid emakeelena läänemeresoome keelemurdeid –, oli pärast muistset vabadusvõitlust ja järgnenud arveteklaarimisi vallutajate endi vahel aga vast 100 000 ümber...

Suur osa hõredalt asustatud Kirde-Eestist oli tollal pigem vadjalaste pärusmaa. Veelgi hõredama asustusega Edela-Eestist käis osa, võib-olla kuni Pärnu jõeni välja, liivlaste Metsepole maakonna külge. Kagueestlased, võrokeste ja setode eelkäijad, erinesid keelelt ja tavadelt selgelt ülejäänud mandrieestlastest – nagu tänapäeval, kuid eeldatavasti enamgi – ning olid keeleliselt arvatavasti lähemal Pihkvamaa tollal veel valdavalt läänemeresoome algupära maaelanikkonnale, samuti eesti-latgali segaasustusega Atsele elanikele. 19. sajandil venestunud-lätistunud kraasna ja lutsi „maarahvas“ võisid olla nende riismed. Edasi, tuntava osa – Saaremaal mõne arvamuse järgi lausa veerandi elanikkonnast – moodustasid orjad. Enamasti võõrsilt

sõjavangidena toodud. Saarlased omakorda olid keelelt, kommetelt ja enesetunnetuselt võib-olla lähedasemad Kuramaa põhjaosa läänemeresoome päritolu kurelaste ning ehk ka omal ajal Eestist lähtuvalt asustatud Päris-Soomega (*Varsinais-Suomi*). Soome ajaloolane professor Matti Klinge on esitanud vahel küll tõsiteadlastest kolleegide pilgete alla sattunud, kuid üsnagi argumenteeritud hüpoteesi, mille kohaselt need kolm ala moodustasid kaugemas minevikus omamoodi „mereriigi“, mis konkureeris samasuguse riikliku moodustisega Sveamaal ja Satakunnas.

Ent see selleks, oluline on antud juhul, et Eesti varasemast 150 000–180 000 asukast ei saanud pärast aastakümnetepikkust verevalamist palju üle saja tuhande alles olla. Asustus polnud ühtlane, vaid koondunud üksteisest ulatuslike metsa- ja soovöönditega eraldatud „saarteks“ ja „saarekesteks“, mis vastasid suurematele ja väiksematele muinasmaakondadele ning üksikkihelkondadele. Tollased piirid, muide, olidki siinmail mitte jooned pärgamendil ja piirikivide rida maastikul, vaid laiad asustamata või väga hõreda asustusega alad, eikellegimaa või ühisvalduses vööndid, kus poolte kasutusõigused tingimata võrdsed ei pruukinud olla. Selline oli hiljem ka Vana-Liivimaa piir otseste idanaabrite Pihkva ja Novgorodi feodaalvabariikidega, seejärel Moskooviaga. Siinpool piiri Kagu-Eestis Vastseliina, sealpool Irboska, vahepeal peamiselt ühisvalduses alad. Kirde-Eestis moodustas loomuliku loodusliku piiri Narva jõgi ja venelastel oli jõel ammuseid õigusi. Ent siiski: siinpool Narva ja Vasknarva, sealpool Jam ja Oudova (Gdov), vahepeal rohkem eikellegimaa või ühisvaldusena käsitletav ala. Kui venelased 15. sajandi viimasel veerandil rajasid Petseri kloostri ja seejärel Ivangorodi kindluse, siis nad sisuliselt annekteerisid selle piirivööndi.

Kohe muistse vabadusvõitluse kannul ei saabunud Eestisse mingit püsivamat rahuaega. Vastupidi, järgnes terve seeria uusi vaenuseid ja vägivaldseid võimuvahetusi. Eesti ala vallutamine ja sundristiusustamine toimus 13. sajandi esimesel veerandil Taani juhitud ristisõjas, ent peamiselt 1202. aastal Riias asutatud Mõõgavendade ordu kätega. Taani ametlik juhtroll tulenes selle riigi suurest kaalust põhjapoolses Euroopas ja eriti Läänemere ääres. Ka Lübeck, Saksamaa tollane ainus merevärv Läänemere ääres, oli veel Taani ülemvõimu all – koos suure osa Põhja-Saksamaaga. Taanlased olid juba aastakümneid varem alustanud ristiretki paganlike vendide vastu Läänemere lõunakaldal, võtnud ette sõjakäike ka Eestisse ja Soome. Võitlus laplastest kuni preislaste ja vendideni ulatunud paganliku võõndi ristimiseks ja maharahustamiseks oli alanud juba ammu, iseäranis hoogustunud aga alates 1160.–1170. aastaist.

Meie ajalookirjutuse traditsioon eristada sellest just aastad 1208–1227 eestlaste muistse vabadusvõitluse perioodiks on puhtalt kokkuleppeline ning tingitud ühe – küll väga olulise, detailse ja mitmes muuski mõttes väljapaistva, kuid siiski vaid ühe – allika, Henriku Liivimaa kroonika ületähtsustamisest. Muidugi, nii hea narratiivse allika olemasolul ei saanudki vist teisiti minna. Ent Henriku kroonika on kirjutatud Riia piiskopi Alberti ülistuseks, keskendub Riia sakslaste tegemistele ning pöörab vastavalt vähem tähelepanu taanlaste ettevõtmistele, vahel vähendab neid või vaikib neist sootuks. Kroonika suhtub taanlastesse varjatud vaenuga ja on üldse saanud oma lõpliku kuju ajal, mil need siinsetest asjadest ajutiselt päris kõrvale olid tõrjutud. Sellest siis see hälve meie arusaamistes.